

УДК 811.161.3'373.44'06

А. В. Макарэвіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

**УСТОЙЛИВЫЯ СЛОВАЗЛУЧЭННІ ЎСТАРЕЛАЙ СЕМАНТЫКІ
Ў ТЛУМАЧАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАХ БЕЛАРУСКОЙ МОВЫ**

У артыкуле апісваецца лексіка-семантычная, словаўтваральная характарыстыка ўстарэлых устойлівых выразаў, даследуюцца прыёмы пазначэння такіх словазлучэнняў у тлумачальных слоўніках беларускай мовы. У асноўным прыняты падыходы ўстарэлых спалучэнняў у лексікаграфічных выданнях аднолькавыя. Аднак у рэгістрацыі некаторых устарэлых словазлучэнняў у даведніках назіраецца непаслядоўнасць. У сувязі з гэтым аўтарам прапануюцца ўдакладненыя дэфініцыі асобных выразаў, напрыклад **вайсковы старшыня, карэта хуткай дапамогі, паштовыя галубы** і інш. Устарэлыя тэрміналагічныя спалучэнні ўтвораны сінтаксічным спосабам. Найбольшая колькасць выразаў пабудавана па мадэлі «*прыметнік + назоўнік*», у якой апошні з'яўляецца галоўным кампанентам: **аспідная дошка, гарцавы збор, дзяржаўны селянін, кірмашовы тэатр, шведская сценка** і інш.

Ключавыя словы: тлумачальны слоўнік, устарэлае тэрміналагічнае спалучэнне, лексікаграфічны прыём, семантыка, паметы *ўст.* і *гіст.*, сінтаксічны спосаб, двухкампанентны тэрмін.

Для цитирования: Макарэвіч А. В. Устойливые словазлучэнні ўстарэлай семантыкі ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы // Труды БГТУ. Сер. 4, Принт- и медиатехнологии. 2023. № 1 (267). С. 140–146. DOI: 10.52065/2520-6729-2023-267-1-19.

A. V. Makarevich

Belarusian State University

**FIXED COLLOCATIONS OF OBSOLETE SEMANTICS IN EXPLANATORY
DICTIONARIES OF THE BELARUSIAN LANGUAGE**

The lexical-semantic, word-forming characteristics of obsolete stable expressions are described, the methods of marking such collocations in explanatory dictionaries of the Belarusian language are investigated. Basically, the principles of presenting obsolete combinations in lexicographic publications are the same. However, there is certain inconsistency in the registration of some outdated phrases in the in directories. In this regard, the author offers clarified definitions of particular expressions, for example, military officer, ambulance, carrier pigeons, etc. Obsolete terminological combinations are formed syntactically. The largest number of expressions is built according to the “adjective + noun” model, where the latter is the main component: aspid board, gartz taxes, state peasant, fair theater, Swedish wall, etc.

Keywords: explanatory dictionary, obsolete terminological combination, lexicographic techniques, semantics, marking obs. and hist., syntactic method, two-component term.

For citation: Makarevich A. V. Fixed collocations of obsolete semantics in explanatory dictionaries of the Belarusian language. *Proceedings of BSTU, issue 4, Print- and Mediatechnologies*, 2023, no. 1 (267), pp. 140–146. DOI: 10.52065/2520-6729-2023-267-1-19 (In Belarusian).

Уводзіны. У тлумачальным даведніку дэфініцыя не заўсёды з'яўляецца дастатковым сродкам для раскрыцця сэнсу слова. Часам яна мае патрэбу ва ўдакладненні кантэкстам, і гэту дапаможную ролю ў вызначэнні семантыкі назвы выконваюць цытаты з літаратурных крыніц, шырокаўжывальныя словазлучэнні, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні і інш. Так, аўтары «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (2016) адзначаюць, што «пасля тлумачэння значэння слова ў некаторых выпадках даюцца прыклады, якія ілюструюць яго ўжыванне ў мове; яны дапамагаюць больш

дакладна зразумець значэнне слова і спосабы яго ўжывання. У якасці прыкладаў прыводзяцца кароткія фразы, найбольш ужывальныя спалучэнні слоў, а таксама прыказкі, прымаўкі, іншыя народныя выслоўі, вобразныя выразы. У Слоўніку даюцца найбольш тыповыя словаспалучэнні, якія ілюструюць сінтаксічныя сувязі слова, паказваюць ужыванне дадзенага слова з тымі або іншымі дапаўненнямі, азначэннямі і г. д.» [1, с. 7]. Такія функцыі выконваюць і ўстарэлыя спалучэнні ў сучаснай беларускай мове, якія таксама дапамагаюць чытачу пазнаёміцца з некаторымі асаблівасцямі

гістарычнага мінулага і нашага, і іншых народаў.

Асноўная частка. У айчынным мовазнаўстве крытэрыі адбору, прыёмы пазначэння ўстарэлых устойлівых словазлучэнняў у лексікаграфічных выданнях, лексіка-семантычная, словаўтваральная характарыстыка такіх спалучэнняў фактычна не вывучаліся. Мовавед Ціванова Г. даследуе семантыку, этымалогію і спосабы ўтварэння асобных ўстарэлых словазлучэнняў, якія з'яўляюцца назвамі пляжжоў і падаткаў у старабеларускай мове перыяду XIV–XVIII стст. [2, с. 169–174]. Вывучаючы пераемнасць і эвалюцыю лексічных сродкаў за перыяд развіцця ад старажытных часоў да нашых дзён, С. Струкава дае прадметна-тэматычную характарыстыку некаторым устарэлым выразам тыпу **бабровы гоны, пасаджоны бацька (маці), пастрыжны сын** і інш. [3]. У сувязі з гэтым усебаковы навуковы аналіз устарэлых устойлівых спалучэнняў, у тым ліку на падставе звестак з тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы, падаецца нам актуальным.

Найбольш поўна адлюстраваны ўстарэлыя тэрміналагічныя словазлучэнні менавіта ў тлумачальных даведніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Адзначым, што ў мовазнаўстве такія выразы называюцца комплекснымі тэрмінамі, састаўнымі тэрмінамі, словазлучэннямі, тэрміналагічнымі фразеалагізмамі [4, с. 46], полілексемнымі тэрмінамі [5, с. 43].

У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984) намі выяўлена больш за 100 устарэлых спалучэнняў, для лексікаграфічнай фіксацыі якіх у асноўным аўтарамі прымяняюцца два прыёмы.

1. Тэрміналагічныя спалучэнні падаюцца пасля семантычнай характарыстыкі агульнаўжывальнага слова і прыкладаў: абоз... **чырвоны абоз** – абоз, які арганізаваны для здачы збожжа па цвёрдых цэнах на дзяржаўныя сыпныя пункты; **выгнаць (пагнаць) у абоз** – прымусіць каго-н. з яго транспартнымі сродкамі несці службу ў вайсковым абозе; **ехаць (паехаць) у абоз** – быць мабілізаваным у вайсковы абоз; білет... **крэдытны білет (уст.)** – папяровы грашовы знак; вучылішча... **рэальнае вучылішча** – сярэдняя навучальная ўстанова ў дарэвалюцыйнай Расіі, у якой выкладаліся пераважна прыродазнаўчыя і дакладныя навукі і інш.

2. Устарэлае словазлучэнне выступае ў выглядзе самастойнага слоўнікавага артыкула, таму што яно мае кампанент без самастойнага значэння: **Белапанскі**. У выразе: **белапанская Польшча** – неафіцыйная назва буржуазна-памешчыцкай Польшчы ў 1918–1939 гг.; **Бемскі**. У выразе: **бемскае шкло** (дакладней **ба-**

гемскае шкло) – устарэлая назва тоўстага, буйнапамернага шкла высокай якасці; **Васьмярычны**. У выразе: **васьмярычнае «и»** – назва літары «и», якая ў старажытнарускай і царкоўнаславянскай мовах абазначала лік во сем; **Гасціны**. У выразе: **гасціны двор** – гандлёвыя рады ў спецыяльным будынку і інш.

У некаторых выпадках для вызначэння семантыкі ўстарэлага спалучэння выкарыстоўваюцца адсылкі, што з'яўляецца, на наш погляд, не зусім зручным для карыстальнікаў слоўнікаў, напрыклад: **Акалодачны наглядчык** гл. наглядчык. Наглядчык... **Акалодачны наглядчык** – паліцэйскі чын у дарэвалюцыйнай Расіі, які кіраваў акалодкамі (у 1 знач.); **Земскі начальнік** гл. начальнік. Начальнік... **Земскі начальнік** – службовая асоба ў сельскай мясцовасці ў дарэвалюцыйнай Расіі; **Тытулярны саветнік** гл. саветнік. Саветнік... **Тытулярны саветнік** – цывільны чын дзявятага класа ў дарэвалюцыйнай Расіі і інш. Адзначым, што такія адсылачныя прыёмы пазначэння ўстарэлых састаўных тэрмінаў складальнікі «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (1996 г. і пазнейшыя выданні) палічылі немэтазгодным.

Некаторыя ўстарэлыя спалучэнні ў сучаснай беларускай мове маюць аднаслоўныя скарачэнні: **акалодачны наглядчык** – **акалодачны** (наз.); **земскі начальнік** – **земскі** (наз.); **квартильны наглядчык** – **квартильны** (наз.); **крэдытны білет** – **крэдытка**; **купчая крэпасць** – **купчая** (наз.) і інш.

У пераважнай большасці выпадкаў у слоўніку даюцца тлумачэнні ўстарэлых састаўных тэрмінаў: **вайсковы старшыня** – да рэвалюцыі – афіцэрскі чын у казацкіх войсках Расіі, які адпавядаў падпалкоўніку; **міласэрная сястра (уст.)** – медыцынская сястра; **трэцяе саслоўе** – непрывілеяванае падатковае саслоўе ў феадальнай Францыі і інш. Аднак ёсць і ўстарэлыя выразы, значэнне якіх не растлумачана: напрыклад, **купец першай гільдыі, ямская павозка, ямская павіннасць** і інш.

Часам семантыку словазлучэння можна ўскосна вызначыць праз тлумачэнне ўстарэлай назвы ці ўстарэлага значэння слова: **Земскі**. *Гіст.* 1. Агульнадзяржаўны. **Земскі сабор**. 2. Які меў адносіны да земства. **Земскі сход** // Які належаў земству. **Земская школа** // Які знаходзіўся на службе ў земстве. **Земскі ўрач**; **Народны**. 4. У дарэвалюцыйнай Расіі – створаны спецыяльна для ніжэйшых слаёў насельніцтва. **Народныя школы**.

У «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996 г. і пазнейшыя выданні), у тым ліку і 2016 г., лексікаграфічныя прыёмы падачы ўстарэлых словазлучэнняў (усяго больш

за 80 адзінак – А. М.) у асноўным супадаюць. Аднак ёсць і некаторыя адрозненні. Напрыклад, змяніўся рэестр устарэлых выразаў: з аднаго боку, некаторыя словазлучэнні складальнікі аднатомніка палічылі немэтазгодным уключаць у састаў (тыпу **багемскае (бемскае) шкло, белаяпанская Польшча, сельскагаспадарчая арцель, чарнільны арэшак, чырвоны абоз**), з другога боку, наадварот, склад даведніка папоўніўся ўстарэлымі спалучэннямі, якіх няма ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (**аспідная дошка, губернскае земства, калезскі рэгістратар, піянерскі лагер** і інш.).

Удакладнена семантыка асобных устарэлых выразаў, параўн.: **ваенны камунізм** – часовая эканамічная палітыка савецкай улады ў перыяд Грамадзянскай вайны (1918–1920 гг.) і ваеннай інтэрвенцыі [1, с. 338] і **ваенны камунізм** – часовая эканамічная палітыка Савецкай улады ў перыяд Грамадзянскай вайны 1918–1920 гг., выкліканая цяжкасцямі ваеннага часу [6, т. 2, с. 608]; **гербавы збор** – асобы дзяржаўны збор (да 1930 г.) пры афармленні дакументаў, які рэалізаваны шляхам продажу марак пэўнай вартасці [1, с. 292] і **гербавы збор** – асобы дзяржаўны збор пры афармленні дакументаў па грамадзянска-прававых справах (рэалізуецца шляхам продажу марак пэўнай цаны (у СССР з 1930 г. заменены дзяржаўнай пошлінай) [6, т. 2, с. 431]; **заштатны горад (уст.)** – горад, які ўваходзіць у павет, але не з’яўляецца адміністрацыйным цэнтрам павета [1, с. 290] і **заштатны горад (уст.)** – горад, які не мае адміністрацыйнага значэння [6, т. 2, с. 70]; **крыжовыя паходы** – захопніцкія паходы заходне-еўрапейскіх рыцараў у XI–XIII стст. на Блізкі Усход [1, с. 379] і **крыжовы паход (гіст.)** – захопніцкі паход феадалаў Заходняй Еўропы ў XI–XIII стст., які праводзіўся па пачынку каталіцкай царквы ў краіны Блізкага Усходу, у Прыбалтыку, супраць славянскіх народаў ва Усходняй Еўропе пад лозунгам барацьбы з «нявернымі», ерэтыкамі і пад. [6, т. 4, с. 131] і інш.

Аднак у тлумачальных слоўніках беларускай мовы няма паслядоўнасці ў абазначэнні некаторых устарэлых спалучэнняў. Напрыклад, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984) выраз **купчая крэпасць** фіксуецца такім чынам: **купчая крэпасць** – дакумент аб куплі і продажы нерухомай маёмасці ў дарэвалюцыйнай Расіі [6, т. 2, с. 747]. З паметай *уст.* (устарэлы) гэта спалучэнне падаецца «Тлумачальным слоўнікам беларускай літаратурнай мовы» (1996): **купчая крэпасць (уст.)** – дакумент аб куплі і продажы нерухомай маёмасці і аб праве на валоданне ёю [7, с. 308]. Складальнікі аднатомнага выдання 2016 г.

разглядаюць словазлучэнне **купчая крэпасць** як гістарычнае паняцце (памета *гіст.* (гістарычнае)): **купчая крэпасць (гіст.)** – дакумент аб куплі і продажы нерухомай маёмасці і аб праве на валоданне ёю ў дарэвалюцыйнай Расіі [1, с. 385].

Устарэлае спалучэнне **падарожныя грошы** таксама мае рознае лексікаграфічнае адлюстраванне. У «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996) дэфініцыя выразу выглядае такім чынам: **падарожныя грошы** – аплата за праезд на паштовых конях ці за праезд па чыгунцы афіцэраў і чыноўнікаў у старой Расіі [7, с. 408]. Аўтары аднатомнага выдання 2016 г. удакладнілі храналагічную характарыстыку тэрміналагічнага спалучэння і пазначылі паметай *гіст.* (гістарычнае): **падарожныя грошы (гіст.)** – аплата за праезд на паштовых конях ці за праезд па чыгунцы афіцэраў і чыноўнікаў у Расіі ў XVIII–XIX стст. [1, с. 510]. «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984) гэта ўстарэлае спалучэнне не фіксуе.

У тлумачальных слоўніках беларускай мовы выраз **на перакладных** мае толькі значэнне ‘ў экіпажы з коньмі, якія мяняліся на паштовых станцыях’. Аднак сёння, напрыклад, у гутарковым маўленні спалучэнне часам ужываецца ў пераносным значэнні ‘не прамым рэйсам, з перасадкамі’. Тым самым можна сказаць, што яно пашырыла сваю семантыку і таму, на нашу думку, у слоўніках сучаснай беларускай мовы мэтазгодна даваць два значэнні выразу, напрыклад: **на перакладных** – 1. У экіпажы з коньмі, якія мяняліся на паштовых станцыях у Расійскай імперыі да 1917 г. 2. *перан.* Не прамым рэйсам, з перасадкамі.

Складальнікі «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы» (2016) у словазлучэнні **карэта хуткай дапамогі** ‘спецыяльная аўтамашына, якая высылаецца для неадкладнай медыцынскай дапамогі’ знялі памету *уст.*, тым самым даюць магчымасць вярнуцца ўстарэламу выразу ў актыўны ўжытак [1, с. 353]. Аднак, лічым, зняцце паметы *уст.* у гэтым выпадку з’яўляецца немэтазгодным. Устарэлае спалучэнне **карэта хуткай дапамогі** ў стылістычных мэтах часам ужываецца ў публіцыстычных тэкстах. Напрыклад, журналісты Пружанскай раённай газеты «Будні» ў адным з нумароў пішуць: «Новая карэта хуткай дапамогі з’явілася ў Пружанскай ЦРБ» <http://www.budni.by/?p=51534> Дата доступу 18.04.2022. У грамадскім маўленні ўвогуле замацавалася скарачанае *хуткая* ад аўтамабіль хуткай дапамогі, а трохкампанентны выраз, на нашу думку, будзе ўскладняць камунікацыю паміж людзьмі. Таму ў слоўніках сучаснай

беларускай мовы спалучэнне **карэта хуткай дапамогі** варта пазначаць паметай *уст.*, як гэта і падаецца ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984).

Неабходна ўдакладніць семантыку асобных устарэлых словазлучэнняў у тлумачальных даведніках сучаснай беларускай мовы. Напрыклад, у спалучэнні **вайсковы старшына** ‘да рэвалюцыі – афіцэрска чын у казацкіх войсках Расіі, які адпавядаў падпалкоўніку’ незразумела, да якой рэвалюцыі быў такі чын у казацкіх войсках Расіі. На нашу думку, лепш тлумачыць такім чынам: **вайсковы старшына** ‘у Расійскай імперыі да 1917 г. афіцэрска чын у казацкіх войсках, які адпавядаў падпалкоўніку’. Выраз **паштовы голуб** ‘голуб, якога прывучылі да паштовай службы’ варта дапоўніць, напрыклад, словам *даўней*, адзначыўшы тым самым храналагічную характарыстыку ўстарэлага словазлучэння. У слоўніках беларускай мовы прапануем спалучэнне падаваць так: **паштовыя галубы** – галубы, якіх даўней выкарыстоўвалі для перадачы паштовай карэспандэнцыі. Устарэлае словазлучэнне **інтэндацкая служба** ‘сістэма ўстаноў і прадпрыемстваў, якія ведаюць харчовым, рэчавым і грашовым забеспячэннем узброеных сіл’ замяніць на **інтэндацкая служба** ‘сістэма ўстаноў і прадпрыемстваў, якія адказвалі за харчовае, рэчавае і грашовае забеспячэнне ўзброеных сіл у Расійскай імперыі і СССР да 1955 г.’

Адзначым, што з распадам СССР паступова перайшлі ў пасіўны склад лексікі словы, выразы, што адлюстроўвалі разнастайнае жыццё савецкіх грамадзян. У сувязі з гэтым у тлумачальных слоўніках сучаснай беларускай мовы ёсць спалучэнні, якія неабходна разглядаць як устарэлыя (напрыклад, **адмацавальны талон** ‘дакумент, які пацвярджае, што хто-н. зняты з партыйнага (камсамольскага) уліку ў партыйнай (камсамольскай) арганізацыі’, **дарожны майстар акалодка** ‘майстар падраздзялення пуцявой дыстанцыі’, **прымацавальны талон** ‘дакумент, які дае права стаць на ўлік у другой арганізацыі (партыйнай, камсамольскай)’, **чырвоны гальштук** ‘тое, што і піянерскі гальштук’ і інш.).

У савецкі час, безумоўна, асуджалася практыка сумеснага пражывання закаханых без рэгістрацыі шлюбу. Хутчэй за ўсё словазлучэнне **грамадзянскі шлюб** ‘свабоднае сужыццё мужчыны і жанчыны’ з гэтае прычыны было пазначана ў слоўніках паметами *разм. уст.* У апошнія гады ў беларускім (і не толькі) грамадстве назіраецца тэндэнцыя павелічэння колькасці так званых грамадзянскіх шлюбаў. На нашу думку, у выразе **грамадзянскі шлюб** ‘свабоднае сужыццё мужчыны і жанчыны’ па-

мету *уст.* можна зняць, пакінуўшы толькі памету *разм.*

Развіццё прадпрыемніцтва ў апошнія гады ў Беларусі паўплывала на тое, што асобныя ўстарэлыя выразы зноў становяцца агульнаўжывальнымі. Напрыклад, устарэлае спалучэнне **гасціны двор**, змяніўшы семантыку, стала выкарыстоўвацца ў якасці назвы адміністрацыйна-гандлёвых комплексаў, агенцтваў нерухомасці, гасцініц і да т. п. Так, у Брэсце на пачатку 2000-х гг. адкрыты адміністрацыйна-гандлёвы комплекс «Гасціны двор» (больш падрабязна пра **гасціны двор** *гл.* [8]).

Паводле структурна-семантычнай характарыстыкі ўстарэлыя спалучэнні ў тлумачальных слоўніках беларускай мовы можна аб’яднаць у наступныя групы.

1. *Устарэлыя словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць гістарызмы ці архаізмы*, напрыклад: **заштатны горад**, **здаць у рэкруты**, **казацкая сотня**, **пайсці ў рэкруты**, **пасадскія людзі**, **рэкруцкая павіннасць**, **станавы прыстаў**, **стралецкая сотня**, **участковы прыстаў** і інш.

2. *Тэрміналагічныя спалучэнні, у якіх устарэласць лексем вызначаецца толькі ў саставе гэтых выказаў* (лексемы маюць самастойны слоўніковы артыкул): **адысці** ‘...адыходны промысел (уст.) – часовая, сезонная работа сялян па-за вёскай’; **вольны** ‘...вольны горад – самастойны горад-дзяржава ў Сярэднія вякі’; **крыжовы** ‘...крыжовыя паходы – захопніцкія паходы заходнееўрапейскіх рыцараў у XI–XIII стст. на Блізкі Усход’; **рэальны** ‘...рэальнае вучылішча – у дарэвалюцыйнай Расіі: агульнаадукацыйная сярэдняя навучальная ўстанова без выкладання старажытных моў, з пераважаннем у навучальным плане прыродазнаўчанавуковых прадметаў; **табель**... **табель аб рангах** – у дарэвалюцыйнай Расіі: суадносіны чыноў ваеннага, грамадзянскага і прыдворнага ведамстваў па рангах, класах і інш.

3. *Устарэлыя фразеалагізмы і ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца кампанентамі ўстойлівых выказаў*. У тлумачальных слоўніках беларускай мовы выяўлены ўстарэлыя ўстойлівыя адзінкі і ўстарэлыя назвы ў саставе фразеалагізмаў, якія ўжываюцца ў слоўніковых артыкулах у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу: напрыклад, **Ваша (твая, яго) міласць** (*уст.*) – ужываецца як пачцівы зварот ніжэйшага да вышэйшага і пры ўпамінанні трэцяй асобы; **руку прылажыць** (таксама *перан.*: паставіць свой подпіс; *уст.*), **руку (і сэрца) прапанаваць каму** (*уст.*) – тое, што і прасіць чыёй-н. рукі, **трымаць руку чыю** (*уст. і разм.*) – быць чым-н. прыхільнікам; падтрымліваць каго-н. у чым-н.; **чорная костка** (*уст.*) – пра людзей простага, недваранскага паходжання і інш.

Зарэгістраваны ўстарэлыя лексемы ў складзе ўстойлівых словазлучэнняў: **аршын** '1. Старая мера даўжыні, роўная 71,12 см, якой карысталіся ў Беларусі, Расіі да ўвядзення метрычнай сістэмы. 2. Лінейка, планка такой даўжыні для мерання'. **Мераць на свой аршын** – меркаваць пра што-н. са свайго пункту погляду, аднабакова (разм.), **нібы (быццам) аршын праглынуў** – пра чалавека, які стаіць або сядзіць ненатуральна прама (разм.), **аршын з шапкai** – пра малаго, невысокага чалавека (разм.); **сажань** '1. Старая беларуская і руская мера даўжыні, роўная 3 аршынам (2,13 м). 2. Колькасць чаго-н., роўная гэтай меры. 3. Прылада для абмервання зямельных участкаў'. **Касы сажань у плячах; сапа** (спец.) 'глыбокі акуп, які капаецца ў напямку да пазіцыі праціўніка для паступовага і скрытага набліжэння да яго.' **Ціхай сапай** (разм.) – непрыкметна, цішком'. Устарэлыя фразеалагізмы (сюды ўключаем і фразеалагізмы з устарэлымі кампанентамі) сучаснай беларускай мовы падлягаюць асобнаму грунтоўнаму даследаванню, але гэта не ўваходзіць у нашы задачы.

Паводле традыцыйнага падзелу ўстарэлай лексікі (на гістарызмы і архаізмы), пераважная большасць устарэлых спалучэнняў з'яўляецца гістарызмамі (можна назваць іх і словазлучэнні-гістарызмамі): **берасцяная грамата, ваенны камунізм, земскі начальнік, Парыжская камуна** і інш. Аднак намі выяўлена больш за 20 выразаў, якія адносяцца да архаізмаў (ці словазлучэнні-архаізмы), напрыклад, **адыходны промысел** (уст.) – часовая, сезонная работа сялян па-за вёскай; **бавровыя гоны** (уст.) – месца, дзе вадзіліся і лавіліся бабры; **выязны конь** (не рабочы; уст.); **галоўная кватэра** (уст.) – месца пражывання галоўнакамандуючага і яго штаба ў час вайны; стаўка і інш.

Устарэлыя тэрміналагічныя спалучэнні, падзеныя ў тлумачальных слоўніках сучаснай беларускай мовы, утвораны сінтаксічным спосабам. На думку даследчыцы Антанюк Л., «сінтаксічны спосаб тэрмінаўтварэння характарызуецца значна большай прадуктыўнасцю ў параўнанні з агульналітаратурным словаўтварэннем» [9, с. 166]. Паводле структуры выдзелім некалькі мадэляў комплексных тэрмінаў. Найбольшая колькасць устарэлых тэрмінаў-словазлучэнняў пабудавана па мадэлі «*прыметнік + + назоўнік*», дзе апошні з'яўляецца галоўным кампанентам: **аспідная дошка, гарцавы збор, дзяржаўны селянін, кавалергадскі полк, кірмашовы тэатр, шведская сценка** і інш. Галоўны кампанент у такіх канструкцыях звязаны з залежным азначальнымі адносінамі пры дапамозе дапасавальнай сувязі. У сферы фіксацыі найперш сустракаецца кадыфікацыя

з прэпазіцыяй: **гарцавы збор, калержскі ас-сар**, але ёсць прыклады і з постпазіцыяй: **крэсы ўсходнія, падскарбі земскі, падкаморы земскі**.

Пры дапамозе кіравання ўтвораны такія ўстарэлыя словазлучэнні, як **васьмярычнае «и»**, **дзесяцарычнае «і»**, **здаць у рэкруты, ехаць на паштовых, рынду біць** і інш.

Мадэль «*назоўнік + назоўнік*» з'яўляецца малапрадуктыўнай, напрыклад, **Ліга нацыяў, правадзіцель дваранства**.

У тлумачальных слоўніках беларускай мовы зафіксаваны адзінкавы прыклад тэрміналагічнага спалучэння па мадэлі «*назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам*»: **табель аб рангах** – у дарэвалюцыйнай Расіі: суадносіны чыноў ваеннага, грамадзянскага і прыдворнага ведамстваў па рангах, класах.

Колькасць двухкампанентных тэрмінаў у даведніках складае 95% ад усіх устарэлых састаўных тэрмінаў. Даследчыкі адзначаюць, што «з двухчленных тэрмінаў найбольш распаўсюджаны падпарадкавальныя словазлучэнні, выражаныя назоўнікам з дапасаваным (прыметнік ці дзеепрыметнік) ці недапасаваным (назоўнік у родным склоне) азначэннямі» [10, с. 81].

У даследуемых лексікаграфічных крыніцах ёсць трохкампанентныя (трохслоўныя тэрміны) устарэлыя словазлучэнні: **ехаць (паехаць) у абоз, ехаць на паштовых, карэта хуткай дапамогі, купец першай гільдыі**.

У асобных выпадках у складзе ўстарэлых словазлучэнняў могуць быць вытворныя прыметнікі ад уласных назоўнікаў і геаграфічных назваў: **вальтэраўскае крэсла** (уст.) – глыбокае крэсла з высокай спінкай [ад уласн. імя], **Ганзейскі саюз**.

Як зазначае даследчыца Ляшчынская В., часткова састаўныя тэрміны ўсё ж з часам спрашчаюцца, утвараючы складаныя словы або абрэвіятуры [11, с. 200]. У тлумачальных слоўніках беларускай мовы падаюцца наступныя прыклады спрашчэння і абрэвіяцыі ўстарэлых устойлівых словазлучэнняў: **губернскі рэвалюцыйны камітэт** – губрэўкам, **народны камісар** – наркам, **калгасная гаспадарка** – калгас, **камуністычны саюз моладзі** – камсамол; абрэвіятуры: **жыллёва-арэнднае кааператыўнае таварыства** – ЖАКТ, **Камуністычны Інтэрнацыянал Моладзі** – КІМ, **Савет Народных Камісараў** – СНК, **тэлеграфнае агенцтва Савецкага Саюза** – ТАСС і інш.

Заклучэнне. Такім чынам, на падставе прааналізаванага матэрыялу можна зрабіць некаторыя вывады.

1. Устарэлыя тэрміналагічныя словазлучэнні з'яўляюцца неад'емнай часткай устарэлай

лексікі сучаснай беларускай мовы. У тлумачальных слоўніках беларускай мовы выразы ў асноўным пазначаны пры дапамозе двух прыёмаў: а) тэрміналагічныя спалучэнні змяшчаюцца пасля семантычнай характарыстыкі агульнаўжывальнага слова, а таксама і прыкладаў; б) устарэлае словазлучэнне выступае ў выглядзе самастойнага слоўнікавага артыкула, таму што яно мае кампанент без самастойнага значэння.

2. Назіраецца непаслядоўнасць у лексікаграфічным адлюстраванні некаторых устарэлых спалучэнняў, напрыклад, **гарцавы збор, купчая крэпасць, падарожныя грошы**. Ёсць выразы, якія фактычна з'яўляюцца ўстарэлымі, аднак у слоўніках сучаснай беларускай мовы не маюць адпаведнага афармлення (памета *ўст.* ці *гіст.* або

храналагічны каментарый у слоўнікавым артыкуле адсутнічаюць): **адмацавальны талон, дарожны майстар акалодка, прымацавальны талон, чырвоны гальштук** і інш. У далейшым лексікографам гэта неабходна ўлічваць пры складанні тлумачальных даведнікаў.

3. Устарэлыя тэрміналагічныя спалучэнні, паддзеныя ў тлумачальных слоўніках сучаснай беларускай мовы, утвораны сінтаксічным спосабам. Найбольшая колькасць устарэлых словазлучэнняў пабудавана па мадэлі «*прыметнік + + назоўнік*», дзе апошні з'яўляецца галоўным кампанентам: **аспідная дошка, гарцавы збор, дзяржаўны селянін, кавалергадскі полк, кірмашовы тэатр, шведская сценка** і інш. Колькасць двухкампанентных тэрмінаў складае 95% ад усіх устарэлых спалучэнняў.

Спіс літаратуры

1. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. 968 с.
2. Ціванова Г. К. Назвы плацяжоў у старабеларускай мове // Мова – літаратура – культура: матэрыялы IX Міжнар. навук. канф. памяці праф. А. Я. Міхневіча, Мінск, 15–16 кастр. 2020 г. / Беларус. дзярж. ун-т; рэдкал.: А. А. Радзевіч (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: БДУ, 2020. С. 169–174.
3. Струкава С. М. Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. Мінск: Права і эканоміка, 2008. 776 с.
4. Мінакова Л. М., Аніськова С. М., Станкевіч А. А. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, склад. Гомель: ГДУ, 2004. 146 с.
5. Дзятко Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне: манаграфія. Мінск: БДПУ, 2009. 192 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. К. Атраховіч (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1977–1984. Т. 5. 608 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. Мінск: БелЭн, 1996. 784 с.
8. Макарэвіч А. В. «Адраджэнне» гасцінага двара // Роднае слова. 2018. № 4. С. 47–48.
9. Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне. Мінск: Навука і тэхніка, 1987. 240 с.
10. Квитко И. С. Термин в научном документе. Львов: Вища школа, 1976. 126 с.
11. Ляшчынская В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка: вучэб. дапам. Мінск: РІВШ: БДУ, 2001. 256 с.

References

1. Kapylou I. L. *Tlumacha'ny slounik belaruskay litaraturnay movy: bol'sh za 65 000 slou* [Explanatory dictionary of the Russian literary language: more than 65,000 words]. Minsk, Belaruskaya entsyklopedyya imya Petrusya Brouki Publ., 2016. 968 p. (In Belarusian).
2. Tsivanova G. K. Payment names in Old Belarusian. *Mova – litaratura – kul'tura: materyyaly IX Mizhnarodnay navukovay kanferentsyi pamyatsi praf. A. Ya. Mikhnevicha* [Language literature culture: materials of the IX International Sciences. conferencets in memory of prof. A. Y. Mikhnevich]. Minsk, BDU Publ., 2020, pp. 169–174 (In Belarusian).
3. Strukava S. M. *Leksika belarуска'y movy: gistoryya i suchasnasts'* [Vocabulary of the Belarusian language: history and modernity]. Minsk, Prava i ekanomika Publ., 2008. 776 p. (In Belarusian).
4. Minakova L. M, Anis'kova S. M., Stankevich A. A. *Belaruskaya navukova-tekhnichnaya terminalogiya: farmiravanne, funktsyyanavanne, sklad* [Belarusian scientific and technical terminology: formation, functioning, composition]. Gomel', GDU Publ., 2004. 146 p. (In Belarusian).
5. Dzyatko D. V. *Belaruskaya matematychnaya terminalogiya: stanaulenne, struktura, fuktsyyanavanne* [Belarusian mathematical terminology: formation, structure, functioning]. Minsk, BCPU Publ., 2009. 192 p. (In Belarusian).

6. Atrahovich K. K. *Tlumachal'ny slounik belaruskay movy* [Explanatory dictionary of the Belarusian language]. Minsk, Belaruskaya savetskaya entsyklopedyya Publ., 1977–1984, vol. 5, 608 p. (In Belarusian).
7. Sudnik M. G., Krivko M. N. *Tlumachal'ny slounik belaruskay litaraturnay movy* [Explanatory dictionary of the Russian literary language]. Minsk, BelEn Publ., 1996. 784 p. (In Belarusian).
8. Makarevich A. V. The “Revival” of Gostiny Dvor. *Rodnaye slova* [Native words], 2018, no. 4, pp. 47–48 (In Belarusian).
9. Antanyuk L. A. *Belaruskaya navukovaya terminalogiya: farmiravanne, struktura, uparadkavanne, kanstruyavanne, funtsyyanavanne* [Belarusian scientific terminology: formation, structure, ordering, construction, functioning]. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1987. 240 p. (In Belarusian).
10. Kvitko I. S. *Termin v nauchnom dokumente* [A term in a scientific document]. L'vov, Vishcha shkola Publ., 1976. 126 p. (In Russian).
11. Lyashchynskaya V. A. *Belaruskaya mova. Terminalagichnaya leksika* [Belarusian language. Terminological vocabulary]. Minsk, RIVSh Publ.; BDU Publ., 2001. 256 p. (In Belarusian).

Інфармацыя пра аўтара

Макарэвіч Аляксандр Васільевіч – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дактарант кафедры беларускага мовазнаўства. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (220030, г. Мінск, пр. Незалежнасці, 4, Рэспубліка Беларусь). E-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

Information about the author

Makarevich Aliaksandr Vasil'yevich – PhD (Philology), Associate Professor, postdoctoral student, the Department of the Belarusian Linguistics. Belarusian State University (4, Nezalezhnastsi Ave., 220030, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: alyksandrmakarevich@yandex.by

Пасмуніў 12.12.2022